

IRENA VALIKONYTĖ

AR LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAIKŠTYSTĖJE XVI a. MOTERIS BUVO PILIETĖ

G. Petkevičaitė-Bitė 1921 m. kalbėjo: "... tarpu priežasčių, palaukančių tautų ar valstybių organizmą, per maža akių kreipta į moteris ir į tą rolę, kokią jos savo visuomenėje, savo tautoje suvaidino"¹. Nors per pastaruosius dešimtmečius pasaulio mokslininkai daug nuveikė, tirdami moters visuomeninį statusą, taip pat ir viduramžių epochoje, Lietuvos istoriografijai išymiosios mūsų intelektualės bei kovotojos už moterų teises mintys aktualios ir šiandien. Vargu ar kyla abejonių, jog tautos istorija negali būti išsami be šeimos istorijos, o tokią parašyti neįmanoma neanalizuojant moters statuso. Pagaliau požiūrio į moterį evoliucijos atskleidimas, jo poveikio visuomenės "dvasiai" nustatymas padeda rekonstruoti konkrečios epochos žmogaus pasaulį, visuomenės gyvenimo idealus bei vertybių orientaciją, t. y. atspindi tam tikrą civilizacijos lygį.

XIX a. pab. – XX a. pr., pradėjus domėtis LDK istorija, pasirodė pirmieji mokslo vyrų tyrinėjimai, kuriuose buvo atkreiptos akys ir į kai kuriuos moters padėties toje valstybėje aspektus. Tačiau apskritai šios problemos istoriografija neturi senesnių tradicijų ir yra palyginti negausi. Daugiausia tyrinėtojai analizavo moterų turtinę padėtį bei šeimos turtinių santykių reguliavimą², o moters visuomeninio statuso klausimus apžvelgdavo probėkšmomis, rimčiau svarstydami vadinamosios dvigubos išpirkos problemą³. Šie klausimai daugiausia buvo tyrinėjami panaudojant tik normatyvinius aktus, ypač Lietuvos Statutą. Ir tai suprantama: turint omeny, kad daug vietos jame paskirta moterų teisių reglamentavimui, galima kalbėti netgi apie tam tikrą LDK teisės fenomeną. Tačiau, siekiant nustatyti realų moters statusą bei jo dinamiką, būtina panaudoti ir nenormatyvinius aktus, ypač Lietuvos Metriką (LM), kuri yra tikri klodai.

¹ Petkevičaitė-Bitė G. Pasikalbėjimai. V., 1967. P. 642.

² Спасович В. Д. Об отношениях супругов по имуществу по древнему польскому праву // Соч. Т. III. СПб., 1890. С. 147–160; Скипский И. И. Невенчанные вдовы по Литовскому Статуту и по толкованию Сената / опыт комментария 4, 5, 6 и 7 п. п. 1157 ст. X т., 1 ч. // Журнал Министерства юстиции. 1907. № 7. С. 19–64; № 8. С. 141–187; Veršbavičius L. Senoji Lietuvos šeimos teisė // Teisė. 1930. Nr. 18. P. 64–81; 1931. Nr. 19. P. 26–44; Nr. 20. P. 77–92; Andriulis V. Šeimos santykių teisinis reguliavimas pagal 1588 m. Lietuvos Statutą. Dis. teisės m. k. laipsniui. V., 1975.

³ Jurginis J. Lietuvių šeima XIII–XIV amžiais // Iš lietuvių kultūros istorijos. T. 1. V., 1958. P. 248–260; Лукушайте И. Об обычае двойного выкупа за женщину по литовскому праву // Советская этнография. 1968. № 2. С. 114–120.

Apibūdinti moterų vietą visuomenėje ir visuomenės požiūrį į moterį galima: 1) nustatius, kokia kryptimi (mažinimo ar didinimo) klostėsi bei evoliucionavo jų teisės, o svarbiausia – ištyrus, kokios buvo realios sąlygos pasinaudoti jomis; ir 2) palyginus moterų padėtį su kitų, bent jau kaimyninių kraštų, moterų statusu. Šiame straipsnyje apsiribosime tik situacijos LDK visuomenėje analize. Akivaizdu, kad feodalinėje visuomenėje žmogaus statusą pirmiausia lėmė jo luomas. Kyla klausimas: o lytis?

Prieš atsakant į jį, atkreiptinas dėmesys į reikšmingą faktą. Nepaisant to, kad jau XVI a. pradžioje bajorystės kriterijumi tapo vien kilmė, ir tai buvo įteisinta 1522 m. seimo nuostatais, o XVI a. antroje pusėje feodalai baigė atsiriboti į atskirą uždarą šlėktų luomą⁴, į kurią patekti nebajoriškos kilmės žmogus negalėjo, vis dėlto ne tik Antrasis Lietuvos Statutas (ALS), bet ir Trečiasis (TLS) darė išimtį moterims: "prasto" luomo moteris, ištekėjusi už šlėktos, pereidavo į vyro luomą, iš kurio tačiau galėjo būti pašalinta, jei, likusi našle, ryžtųsi vėl ištekėti, bet jau už neprivilegiuoto luomo vyriškio (ALS. III. 16; TLS. III. 20)⁵. Beje, ir Žygimantas Augustas, siekdamas Barborai Radvilaitei Lenkijos karalienės vainiko, į Lenkijos ponų priekaištus, jog vedęs nelygią sau padėtimi moterį, atšovė: "Ne žmona vyrą, bet vyras žmoną subajorina (oszlachca)"⁶. Tiesa, L. Gurnickis pateikė truputį kitokią frazę: "Ne žmona puošia (zdobi) vyrą, bet vyras žmoną"⁷. Vienaip ar kitaip buvo pasakyta, tačiau aišku, kad tik vyras galėjo "pakylėti" savo žmoną feodalinės hierarchijos laiptais, o privilegiuoto luomo moteris tokios galios neturėjo. Vadinas, moters priklausymą luomui lėmė ne tik jos pačios kilmė, bet kartais ir sėkminga santuoka, t. y. vyro kilmė.

Taigi iškyla svarbus klausimas: ar moteris, priklausydama šlėktų luomui, galėjo naudotis visomis tam luomui suteiktomis teisėmis bei laisvėmis, taip pat ar ji turėjo kokių nors pareigų valstybei, kitaip tariant, ar bajorė (šlėktė) buvo LDK pilietė⁸.

⁴ Gudavičius E. Šlėktų atsiskyrimas nuo bajorų Lietuvoje XVI a. // MADA. 1975. T. 3(52). P. 65, 73.

⁵ Статут Великого княжества Литовского 1566 года // Временник императорского Московского общества истории и древностей российских. Кн. 23-я. М., 1856 (toliau – ALS). С. 50–51; Lappo J. 1588 metų Lietuvos Statutas. T. 2 (Tekstas). K., 1938 (toliau – TLS). P. 134.

⁶ Wójcicki K. W. Niewiasty polskie: Zarys historyczny. Warszawa, 1845. S. 279.

⁷ Górnicki Łukasz. Dzieje w Koronie Polskiej z przytoczeniem niektórych postronnych rzeczy, od r. 1538 aż do r. 1572 // Dzieła wszystkie. T. III. Warszawa, 1886. S. 161.

⁸ Apie pilietybės sąvokos turinį LDK žr. K. Avižonio straipsnį "Pilietybė" (Lietuvių enciklopedija. T. XXII. Boston, 1960. P. 508).

Remiantis LDK normatyviniais aktais (didžiųjų kunigaikščių privilegijos, Ponų tarybos nuostatai, Lietuvos Statutas), amžininkų publicistika (pvz., Mykolo Lietuvos politinis traktatas), taip pat gausiais LM aktais galima teigti, jog svarbiausias privilegijuoto luomo moterų "laisvių" šaltinis buvo jų teisė paveldėti šeimos turtą, pirmąkart įrašyta į 1447 m. d. k. Kazimiero privilegiją⁹. LDK įstatymai, apskritai garantavę bajorėms turto paveldėjimą, nesuteikė joms vienodų su vyrais teisių. Jos tą teisę praktiškai realizuodavo, gaudamos iš tėvų krautį, o ištekėjusios – įgydamos iš vyro dovio (beho) užrašymą¹⁰. Ir šeimos, ir šeimos ūkio galva buvo vyras. Tačiau žmonai užrašytuju doviu jis negalėjo disponuoti be jos sutikimo. O kadangi vyrai įvairiais būdais bandydavo tokį sutikimą gauti, tai ir į ALS (V. 16), ir į TLS (V. 17) jau buvo įrašyta norma, jog tokiu atveju žmonos raštiškas sutikimas negalioja; buvo reikalaujama, kad moteris pati, "atsistojusi" prieš teisimą, patvirtintų leidžianti vyrui vienaip ar kitaip panaudoti jos dovį¹¹. Gausybės teismo bylų, kuriose moterys gynė savo teises į krautį bei dovį, nuosprendžiai rodo, jog LDK įstatymai rimtai saugojo privilegijuoto luomo moterų turtinius interesus¹².

Svarbiausia bajorų privilegija – žemėvaldos teise – šio luomo moterys irgi naudojosi, bet, lyginant su vyrais, ji buvo varžoma daugelio aplinkybių. Kadangi "agrarinėje visuomenėje pinigai neišvengiamai traktuojami kaip menkesnė ir prastesnė už žemę nuosavybės forma"¹³, paprastai merginos tėvo dvarus paveldėdavo tik nesant brolių. Geriausiai moters teisė disponuoti nejudamu turtu pasireiškėdavo jai našlaujant, tačiau XV–XVI a. šaltiniai ryškiai atskleidžia tendenciją apriboti tą teisę bei jos realizavimo galimybes, kurios priklausė nuo įvairių faktorių: ar vyras buvo užrašęs dovį, ar našlė turėjo vaikų ir ar jie buvo pilnamečiai, ar velionis prieš mirtį suskubo pasirūpinti žmonos bei jų vaikų globa ir pan. Kaip rodo LM Teismų knygų bylos, našlės ypač kentėjo nuo mirusio vyro giminaičių pastangų nušalinti jas nuo dvarų valdymo, apkaltinus nesugebėjimu ūkininkauti, vaikų turto švaistymu, dvaro ūkio nusmukdymu ir pan.¹⁴

Tačiau, nors moterų teisės paveldėti, juolab – disponuoti nejudamu turtu buvo menkesnės nei vyrų, o realios galimybės – dar mažesnės, amžininkams atrodė, kad jų "laisvės" prilygsta vyrų turėtosioms. Net intelektualinio elito atstovas Mykolas Lietuvis savo traktate "Apie

⁹ Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI в.в.: Сборник материалов, подготов. И. И. Яковкиным. Ленинград, 1936. С. 7.

¹⁰ Plačiau žr. Lazutka S., Valikonaitė I. Имущественное положение женщины /матери, жены, дочери, сестры/ привилегированного сословия по I Литовскому Статуту // AMMD. Istorija. XVI (2). 1976. P. 74–102.

¹¹ ALS. P. 111; TLS. P. 296–297.

¹² Lazutka S., Valikonaitė I. Min. veik. P. 85–90, 93–97.

¹³ Gurevičius A. Viduramžių kultūros kategorijos. V., 1989. P. 233.

¹⁴ Lazutka S., Valikonaitė I. Min. veik. P. 96–97.

totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius" XVI a. vidurio vyrų situaciją nutapė vos ne tragiškomis spalvomis, pareikšdamas, kad totorės ir maskviškės "...neturi vyriškų teisių, o mūsiškės viešpatuoja daugeliui vyrų: vienos – valdydamos valsčius, miestus, dvarus, kitos – gaudamos pelną, trečios – paveldėjamą. Šios viešpatavimo aistros skatinamos jos, mergystės arba našlystės dingstimi, gyvena nežabotą gyvenimą, įkylėdamos valdiniais – vienus jų persekioja savo neapykanta, kitus – iš aklos meilės čia žemina, čia aukština"¹⁵. Svarbiausią moterų "vyriškų" teisių šaltinį autorius nurodė teisingai: tai Pirmojo Lietuvos Statuto (PLS) IV skyriaus 7 straipsnis, anot jo, "leidžias žmonoms kaip atlyginimą už kraitį gauti tam tikrą palikimo dalį. Todėl jos pasidarė akiplėšos, nieku verčia dorybę, nebeklauso globėjų, tėvų, vyrų ir galvoja, kaip gyviesiems pagreitinti mirtį..."¹⁶.

Kyla klausimas, ar toks Mykolo Lietuvos požiūris į moters statusą buvo balsas tyruose, ar visos bajorijos pozicija. Kad panaši nuomonė vyravo vyrų visuomenėje, rodo ne tik Statuto redakcijose pastebėta tendencija siaurinti moterų žemėvaldos teises, bet ir XVI a. viduryje seimuose svarstyti klausimai. Bajorai juose buvo labai aktyvūs ir atkakliai siekė sugriežtinti, jų manymu, kai kuriais atvejais per daug palankius moterims įstatymus. Kodėl? Pirmiausia pagrįstą jų nerimą kėlė grėsmingai artėjanti Liublino unija, todėl jie, visai stengdamiesi apsiginti nuo lenkų įsigalėjimo, rūpinosi, kad už Lenkijos piliečių ištekančių moterų dvarai neatsidurtų svetimšalių rankose. Nepaisant to, kad jau PLS (IV. 9) uždraudė merginoms, ištekančioms už Lenkijos bei Mozūrijos jaunikių, skirti kraitį dvarais¹⁷, 1551 m. seime Vilniuje bajorai reikalavo, kad ir merginoms, ir našlėms, ištekančioms už LDK ribų be giminių sutikimo, būtų visiškai atimta "prigimtoji teisė" ir dvarai, o turinčioms artimųjų pritarimą – už priklausančius dvarus būtų sumokėtas piniginis ekvivalentas¹⁸. Kadangi didysis kunigaikštis į tokį reikalavimą neatsižvelgė, palikdamas galioti PLS užfiksuotą normą, tai 1554 m. bajorai savo prašymą pakartojo. Šį kartą Žygimantas Augustas reagavo, bet tik iš dalies. Mat bajorai siūlė iš už svetimšalių ištekančių našlių atimti pusę jų kraicio – įnašo ir visą dovį; o tėvoniūnus bei motininiūsus dvarus tų našlių, kurios savo vyrui kaip įkaitą užrašytų, reikalavo leisti supirkti giminėms, mokant už valstiečių tarnybą tik pusę kainos, o "miškų, giračių, vandenų ir gaudymviečių" apskritai nevertinant (t. y. veltui atiduoti), o valdovas nutarė, kad ateityje

¹⁵ Lietuvis Mykolas. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius. V., 1966. P. 56.

¹⁶ Ten pat. P. 54.

¹⁷ Статут Великого княжества Литовского 1529 года. Минск. 1960 (toliau PLS). С. 57–58.

¹⁸ Литовская Метрика. Отделы первый-второй. Часть III: Книги Публичных дел // Русская историческая библиотека (toliau – РИБ). Т. 30. Юрьев, 1914. Стлб. 195–196.

tokių našių dvarai turės būti supirkti jų giminačių, bet atlyginant visą jų piniginę vertę¹⁹.

Ne tik moterų santuokos su svetimšaliais problema buvo skaudi bajorams. Kitas jų, kaip, beje, ir valdovo, rūpestis – žemės tarnyba, kuri LDK buvo atliekama nuo visų dvarų. Pačios moterys, suprantama, į karo tarnybą nevyko, bet valdžiusios dvarus buvo įpareigosios nustatyti raštelių skaičių laiku "išrengti" į kariuomenę²⁰. XVI a. užsitiesę karai su Maskva, išsekinę valstybės iždą, nuvarginę ir bajorus, vertė juos skausmingai reaguoti į kiekvieną naują kvietimą atlikti karo tarnybą ir "gaudyti" visus, išsiskukinęjančius nuo jos. Kadangi našlės turėjo šiokių tokių lengvatų, bajorai, matydami nuostolius sau ir valstybei, siekė, kad kuo daugiau dvarų būtų vyrų rankose²¹. Kita vertus, buvo griežtinama ir moterų atsakomybė už žemės tarnybos atlikimą nuo jų dvarų. Dar 1566 m. Bresto seime priimti žemės gynimo nuostatai skelbė, jog, našlė, turinti suaugusį sūnų ir nepasiuntusi jo į karą, prarastų visus savo dvarus²². O 1567 m. Gardino seimo nutarime buvo tiesiog nurodyta, jog vyras, gavęs žmoną "su dvarais", nors ji ir nebūtų tų dvarų jam užrašiusi, privalo pats vykti į karo tarnybą, priešingu atveju žmona neteks dvarų²³. Taip, galima sakyti, užsienio politika ir valstybės gynimo interesai irgi reguliavo moterų teises.

Bet akivaizdu, kad moterų žemėvaldos apribojimui turėjo poveikį bajorų siekis koncentruoti žemės valdas vienos šeimos rankose (ištekėdamos moterys juk jas "išnešdavo" į kitą giminę!), taip pat intensyviai vykęs šlėktų luomo konsolidacijos procesas. Neatsitiktinai jau ALS (V. 11) numatė turtines sankcijas bajoraitėms, pasiryžusioms ištekti už prasto luomo jaunikių: tokios ne tik dvarų negaudavo, bet joms būdavo sumokama tik pusė paskirto kraičio dydžio sumos. O našlės tokiu atveju visai prarasdavo dovį²⁴.

Atrodo, kad bajoriškoje visuomenėje apskritai brendo nepasitenkinimas našių statusu. Pavyzdžiui, būtent bajorų reikalavimu jau minėtame 1551 m. Vilniaus seime valdovas su Ponų taryba uždraudė naš-

¹⁹ Ten pat. Stulp. 232–233.

²⁰ Plačiau žr. *Любавский М.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1910. С. 129; *Пичета В. И.* Белоруссия и Литва XV–XVI вв. М., 1960. С. 474–475; *Валиконите И.* I Литовский Статут – один из важнейших источников истории положения женщин в Великом княжестве Литовском // 1529 metų Pirmasis Lietuvos Statutas: Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Pirmojo Statuto 450 metinėms pažymėti, medžiaga. V., 1982. P. 41–42.

²¹ Beje, bajorai seimuose reikalavo sustiprinti užkurių atsakomybę už žemės tarnybos atlikimą ir pasiekė, kad vyrai, atėję užkuriom į našių bei merginų namus, patys vyktų į karą. Plačiau žr. *Любавский М.* Литовско-русский сейм. М., 1900 (toliau – *Любавский М.* Сейм). С. 640; РИБ. Т. 30. Стлб. 323–324.

²² РИБ. Т. 30. Стлб. 401–402; *Любавский М.* Сейм. С. 752.

²³ РИБ. Т. 30. Стлб. 426–427; *Любавский М.* Сейм. С. 761.

²⁴ ALS. P. 109. Sankcijos, tik pakoreguotos, pateko ir į TLS (V. 9 ir 12) – žr. TLS. P. 291–292, 294.

lėms ištektinti dukras savo valia: dabar jos galėjo tai padaryti tik su nuotakos brolių, o jų nesant – kitų kraujo giminaičių "žinia ir valia"²⁵. Tiesa, kadangi šis draudimas palietė tokių našlaičių juridinių globėjų interesus, matyt, jų prašymu didysis kunigaikštis 1554 m. seime ankstesnį nutarimą panaikino, palikęs galioti PLS normą²⁶. Pagaliau diskusija tarp turinčių teisę būti merginų globėjais baigėsi ne našlių naudai, kada į TLS V sk. 16 straipsnį buvo įrašyta, jog našlė "be globėjų patarimo ir žinios" negali dukters išleisti už vyro²⁷. Taigi XVI a. antrojoje pusėje slėktoms gana sėkmingai pavyko atimti dalį "vyriškų" teisių iš moterų, ir tai buvo juridiskai įteisinta ALS ir TLS.

Kokią įtaką tai turėjo kitoms moterų teisėms ir kiek pamatuotas M. Lietuvos teiginys apie "nežabotą" moterų gyvenimą? Ar bent jau žemvaldžių (moterų ir vyrų) statusas visuomenėje buvo panašus? Iš tiesų dvarus valdžiusios moterys naudojosi daugeliu bajoriškų teisių, kurias garantavo Lietuvos Statutas: jos disponavo savo turtu (parduodavo, pirkdavo, įkeisdavo dvarus, skolindavosi savo reikalams pinigus ir pačios suteikdavo paskolas), pačios teismuose gynė savo interesus, surašydavo testamentą, dažnai patvirtindamos jį savo antspaudu, o XVI a. pabaigoje – jau kartais ir savo parašu. Kai kurios moterys, neatsilikdamos nuo vyrų, ne tik organizuodavo, bet ir pačios dalyvaudavo kaimynų dvarų užpuolimuose, t. y. jos ne tik naudojosi kai kuriomis vyrų teisėmis, bet kartais ir "vyriškai" pažeidinėjo įstatymus, už ką, beje, pačios ir atsakydavo²⁸. Beje, Lietuvos Statute nėra atskiro skyriaus apie moterų laisves, o įrašytas skyrius apie jų turto teises. Tai neatsitiktinai: beveik visos bajorės teisės ir priklausė nuo jos turinio statuso, kuris buvo pakankamai svarus. Juolab kad žemvaldėms, kaip minėta, buvo suteikta ypatinga bajoriška privilegija, o kartu ir svarbiausia pareiga – atlikti žemės tarnybą.

Tačiau net ir žemvaldės nebuvo lygiateisės bajorų visuomenės narės. Tiesa, įstatymų, draudžiančių moterims dalyvauti valstybės politiniame gyvenime, nepavyko rasti, bet ir leidžiančių – nepasitaikė. Keli as į seimą ar pavieta seimelį moterims buvo užkirstas, ir tai buvo savaime suprantamas dalykas. Nekyla abejonių, kad XVI a. ir valstybės, ir vietos reikalai buvo sprendžiami moterims nedalyvaujant. Nors seimų nutarimai deklaratyviai buvo skelbiami esą priimti "visos slėktų visuomenės", tačiau vardijant tos visuomenės sluoksnius, moterys (t. y.

²⁵ РИБ. Т. 30. Ст. 6. 220–221.

²⁶ Ten pat. Stulp. 243–244.

²⁷ TLS. P. 293–294.

²⁸ LM (Centrinis valstybinis senųjų aktų archyvas Maskvoje. F. 389; mikrofilmai saugomi Lietuvos valstybiniame istorijos archyve). Kn. 11. L. 49v–50; Kn. 237. L. 458; Kn. 246. L. 22–23v, 93–95, 423v, 435v–436 ir kt.; Акты, издаваемые Виленской археографическою комиссией. Т. XXI. Вильна, 1894. № 43. С. 23–24 Т. XXII. 1895. № 103. С. 53; № 182. С. 94–95; № 350. С. 180–181; Белорускі архіў. Т. II /XV–XVI ст./г. Менск. 1928. № 28. С. 17.

našlės) paminėtos vieną vienintelį kartą – 1507 m. Vilniaus seime. Jau M. Liubavskis atkreipė dėmesį į šį faktą, tačiau jo visiškai nekommentavo, apsiribodamas šūksniu "sic!"²⁹. Kyla klausimas, kokių būdu į šio seimo dokumento formuliarą pateko moterys: ar tai kanceliarijos stilistikos dalykas, ar joms iš tiesų seime buvo atstovaujama. Kaip žinoma, 1507 m. seime buvo priimti Ponų tarybos parengti karo nuostatai, taip pat nutarimas dėl sidabrinės surinkimo. Pastarąjį, M. Liubavskio galva, parengė tie patys veikėjai, o "visa slėktų visuomenė" tik sutiko³⁰, būtent "ponai tarėjai, vaivados, kunigaikščiai, žemionys, našlės ir visa slėktų visuomenė, kurie tuo metu tame seime buvo (pabraukta – I. V.)"³¹.

Neįtikėtina, kad dokumento formuliere būtų padaryta klaida arba kad našlės paminėtos "atsitiktinai". Žinoma, kad "visa slėkta" į seimus nesuvažiuodavo, o dalyvaudavo tik jų atstovai, tačiau būtent šiame seime Žemaitijos atstovai pasakė negalintys sutikti su sidabrinės uždėjimu "be kitų ponų, savo vyresniųjų, kurių tuo metu seime nebuvo (pabraukta – I. V.)"³². Kaip tik šiame seime tiek daug dėmesio buvo skirta žemės tarnybai atlikti nuo našlių dvarų, į nuostatus buvo įrašytas netgi atskiras punktas, numatęs baudas ir bausmes našlėms, neatlikusioms šios pareigos³³. Kadangi seime buvo rengiamasi priimti tokius svarbius ir našlėms žemvaldėms nutarimus, galbūt buvo siekiama gauti ir jų, žinoma, formalų "sutikimą". Ko gero, turime išskirtinį atvejį, kai seime "dalyvavo" našlės, – tikriausiai jų atsiųsti tarnai. O kituose seimuose ir jųjų "specialių" atstovų nebūta. Kad moterys net nebuvo kviečiamos į seimus, aiškiai rodo didžiojo kunigaikščio raštų, siunčiamų į pavietus, adresatų analizė. Kai būdavo pranešama apie sidabrinės rinkliavą ar artėjantį žemės tarnybos atlikimo terminą, ar karo pavojų, tarp pavieto "luomų", į kuriuos kreipiamasi, visada įrašomos ir "kunigaikštienės, ir ponios našlės", o pranešimuose ("Seimo raštuose") apie būsimąjį seimą jos niekada neminimos, nors adresatų išvardijimas baigiasi stereotipine fraze: "Ir visiems tiems, kurie savo dvarus ir nuosavybę paviete turi"³⁴. Moterų "luomas" tačiau įrašomas į tokius pranešimus, kuriais didysis kunigaikštis informuodavo slėktas

²⁹ Любавский М. Сейм. С. 180.

³⁰ Ten pat. P. 313.

³¹ Акты, относящиеся к истории Западной России (toliau – АЗР). Т. II. СПб. 1848. № 12. С. 9.

³² Ten pat. P. 10.

³³ Laiku nepristačiusios raitelių į karo tarnybą našlės, kaip ir vyrai, turėjo būti baudžiamos pinigine – 100 rublių grašių – bauda. Iš neatsiuntusių raitelių be pateisinamos priežasties turėjo būti atimti dvarai, kai tuo tarpu vyrai pastaruoju atveju buvo baudžiami mirties bausme. Taigi, įstatymas darė nuolaidą moterims. Žr. Ten pat. P. 9.

³⁴ Пг. Любавский М. Сейм: Приложения. № 5. С. 15, № 10. С. 21; № 12. С. 23; № 47. С. 132; АЗР. СПб., 1848. Т. III. № 11. С. 45; № 58. С. 138–139; № 85. С. 213–214.

apie teismo bylų – apeliacijų limitavimą, t. y. jų klausymo termino perkėlimą, kad suinteresuoti "teismo reikalais į tą seimą (...) nevyktų" (1566 m.)³⁵. Taigi moterys, būdamos ieškovės ar atsakovės, informuojamos tik apie seimo metu vykstančias valdovo ir Ponų tarybos teismo sesijas, bet ne apie patį seimą. Šią nuomonę patvirtina dar vienas įdomus faktas. Iš Liublino 1569. 02. 15 buvo pasiųsti raštai į pavietus, įpareigoję surinkti pinigus, reikalingus Liublino seime dalyvaujantiems atstovams išmaitinti. Tam reikalui pats valdovas savo išdą atidarė, bet su sąlyga, jog suma bus sugrąžinta, surinkus ją pavietuose "iš jųsų"³⁶. Kas tie "jųs"? Rašto adresatas – tai variantas su "kunigaikščių namais ir poniomis našlėmis". Taigi, nors jų seime nebuvo, bet "privilegija" išlaikyti ten esančius atstovus suteikiama ir moterims žemvaldėms. Perfrazuojant A. Goštauto žodžius, 1536 m. parašytus A. Chojenskiui, kad Lietuvoje bajorai privalo vykdyti tai, ką nutaria valdovas su ponais, o ne jie patys, ir seime jiems leidžiama dalyvauti tik todėl, kad žinotų, ką ponai nutarė³⁷, galima sakyti, jog moterų žemvaldžių "luomui" buvo tik pranešama, ką nutarė vyrų "luomas" ir ką privalu joms vykdyti.

Vadinasi, galima kalbėti tik apie netiesioginį moterų dalyvavimą politiniame gyvenime: tiek, kiek iš jų valdomų dvarų buvo atliekama žemės tarnyba ir kitos prievolės, tiek jos ir dalyvavo valstybės gyvenime. Jeigu vyro statusą feodalinėje visuomenėje lėmė jo kilmė, užimamos pareigos, o turtas buvo priemonė, "stiprinanti visuomeninę įtaką ir įtvirtinanti garbę"³⁸, tai moters visuomeninis statusas priklausė ne tik nuo kilmės, bet ir nuo jos šeimyninės padėties, o ypač – nuo realios galimybės valdyti turtą. Tačiau net ir žemvaldė našlė, kurios visuomeninis svoris, palankiai susiklosčius aplinkybėms, buvo didžiausias, negalėjo naudotis visomis LDK šlėktų – piliečių teisėmis, vadinasi, nebuvo pilietė.

Moters vieta visuomenėje vis dėlto buvo suvokiama kaip jos vaidmuo šeimoje. Nors ir buvo įsigalėjusi vyro viršenybė, bet motinos vaidmenį auginant ir auklėjant vaikus, ypač dukras, visuomenė vertino ir net įstatymiškai įteisino. Jau minėtame TLS V sk. 11 straipsnyje, atėmusiame iš našlės teisę būti savo nepilnamečių vaikų bei jų tėto globėja, jei vyras mirė tuo nepasirūpinęs, vis dėlto buvo įrašyta: "...betgi dėl geresnio ir visapusiškesnio išauklėjimo maži vaikai globėjų neturi būti paimti iš savo motinos, bet turi likti su motina, mergina

³⁵ Максимейко Н. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г.: Приложения. Харьков, 1902. С. 172–173, 198.

³⁶ Любавский М. Сейм: Приложения. № 74. С. 214.

³⁷ Rosiecha W. Królowa Bona (1494–1557): Czasy i ludzie Odrodzenia. T. III. Poznań, 1958. S. 41.

³⁸ Gurevičius A. Min. veik. P. 212.

— kol ištekęs, o vyras — iki tokių metų, kada jau tinkamas atiduoti mokyti į mokyklą, tai yra iki septynerių metų³⁹.

Be to, XVI a. moterų "laisvės" buvo papildytos specifine teise ištekėti už vyro laisva valia. Nors XV a. leidimą bajorėms ištekėti dar dažnai duodavo pats didysis kunigaikštis, ypač kai šeimoje nebuvo sūnų (nes, kaip minėta, tai buvo susiję su "emėvalda ir žemės tarnyba"), bet jau 1387 m. Jogailos privilegija suteikė bajorams teisę "laisvai leisti už vyrų savo dukteris bei anūkes ir bet kurias kitas jaunas moteris, kraujo ryšiais susijusias, ir našles"⁴⁰. Vadinas, XIV a. pab. ne moteris gavo teisę laisvai ištekėti, bet vyras — ištekinti giminaites. Ir tik PLS (IV. 15) buvo įrašyta pačios moters teisė ištekėti laisva valia "už ko nori"⁴¹. Taigi teisė suteikta, o kaip ją realizuoti? Atsakymą randame to paties skyriaus kituose straipsniuose: mergina, ištekėjusi be tėvų ar giminių sutikimo, prarasdavo ne tik kraują, bet ir motiniją (IV. 10 ir 11)⁴². Vadinas, nuotaka minėtą teisę galėjo realizuoti tik tuomet, kai jos norai sutapo su tėvų ar giminačių valia. Be abejo, tėvai galėjo parinkti ir sūnui nuotaką. Bet jam vedus žmoną prieš tėvų valią, grėsė tik sugadinti santykiai, o ne turto sankcijos. Taigi neįlygė akivaizdi. Bet, kita vertus, tos epochos visuomenė, nors ir formaliai įteisintą merginos laisvę pasirinkti sutuoktinį laikė bajoriška privilegija. Neatsitiktinai šis straipsnis iš PLS IV skyriaus (t. y. "moterų" skyriaus) ALS ir TLS jau buvo perkeltas į specialų, skirtą šlėktų laisvės reglamentuoti, III skyrių (atitinkamai 31 ir 39 str.)⁴³.

Ir vis dėlto netgi bajorų elitas moters vietą įsivaizdavo tik šeimoje, nors tokią savo poziciją vyrai lyg ir bandė maskuoti visuomenės interesais. Pvz., Andrius Volanas garsiajame veikalė apie bajorų laisvės (1572 m.), didžiausia "baltų galvų" nedorybe laikydamas jų savivalę, pasireiškiančią "prabangiais apdais ir kūno puošimu", savo nepasitenkinimą tuo motyvavo nuostoliais, kuriuos patirianti visuomenė: girdi, greit visi Respublikos pinigai būsia išleisti moterų papuošalams⁴⁴. M. Lietuvio susiersinimą kėlė moterų pomėgis važinėti: "kilmingosios lietuvių moterys į bažnyčią arba viešnagėn važiuoja karietomis, vadinas, sūpuojančiais vežimais, pakinkytais ar aštuonetu tos pačios spalvos arklių", kai totoriai, girdi, "nors labai daug arklių turi, neleidia jų kinkyti vežiman net savo kunigaikščienei vežti"⁴⁵. Tačiau iš

³⁹ TLS. P. 293–294.

⁴⁰ Lietuvos TSR istorijos šaltiniai. V., 1955. T. 1. P. 57.

⁴¹ PLS. P. 59.

⁴² Ten pat. P. 58.

⁴³ ALS. P. 58; TLS. P. 154.

⁴⁴ Wolan Andrzej. O wolności Rzeczypospolitej albo szlacheckiej. księżka godna ku czytaniu. Przedtem od niemalego czasu od p. Andreja Wolana, sekretarza K. J. M. pisana, a dopiero nowo z lacińskiego języka na polski przełożona od St. Dubingowicza (1606). Wydanie K. J. Turowskiego. Kraków, 1859. S. 73.

⁴⁵ Lietuvis M. Min. veik. P. 39.

tiesų abiejų intelektualų nepasitenkinimą kėlė ne moterų išlaidumas, o jų "išėjimas" iš namų, viešas pasirodymas visuomenėje. M. Lietuvis, piktindamasis, kad "mūsiskės (moterys – I. V.), nieko neveikdamos, vaikščioja iš namų į namus, dalyvauja vyrų sueigose", pavyzdžiu rodė totorius, kurie "laiko žmonas uždarytas"⁴⁶. Ir A. Volanas, pritardamas M. Lietuviui, skundėsi, kad moterys nenorinčios sėdėti namie, pamėgusios važinėti gatvėmis, lankyti viena kitą ir dalyvauti pokalbiuose, o savo norą uždaryti jas namie grindė senųjų autorių pacituota mintimi, jog "moteriai garbingiausia namie gyventi ir kaip galima daugiau tylėti"⁴⁷. Taigi net intelektualų elitas nenorėjo įsileisti moterų į viešąjį gyvenimą. Todėl ir Martyno Bielskio sukurta satyrą "Moterų seimas" (1586 m.)⁴⁸ reiktų interpretuoti ne kaip įrodymą, kad moterys jau buvo susipažinusios su valstybiniais reikalais ir net drįsusios sakyti "smerkiančius žodžius" apie visuomeninius reikalus⁴⁹, ir ne tik kaip vyrų nerangumo sprendžiant valstybės reikalus kritiką⁵⁰, bet kaip grožinės literatūros kūrinių, atspindėjusių realų XVI a. antrosios pusės visuomenės požiūrį: tuomet net mintis apie moterų teisę turėti savo "suolą" Lenkijos-Lietuvos valstybės seime, tai yra dalyvauti jame, buvo nonsensas, neįmanomas dalykas.

Tačiau griežtai teigti, jog visų vyrų idealas XVI a. buvo "namų" moteris, būtų neatsargu. Kai kurių galvose, atrodo, jau kilo "šventvagiskos" mintys apie moterų teisę rodytis ir buvoti visuomenėje. O Lenkijoje netgi radosi drąsulių, apie tai prabilusių viešai. Pvz., A. Glaberis iš Kobylino, 1535 m. Krokuvoje išleidęs į lenkų kalbą išverstus Aristotelio ir kitų mąstytojų kūrinius, knygos dedikacijoje kaštelionienei Jadvygai (!) propagavo moterų teisę įsigyti išsilavinimą, įrodinėdamas, jog jų protas imlus ("aštrus", "greitas") mokslui, o vyrų, palikusių moterims tik "maldas ir rožančius", trukdymą mokytis joms rašto ir draudimą skaityti rimtas knygas motyvavo pavydu (!): esą vyrai taip elgiasi "bijodami prarasti savo šlovę, kad baltos galvos protu jų nepralenkų"⁵¹. Sunku pasakyti, ar toks A. Glaberio požiūris buvo žinomas Lietuvoje. Tuo tarpu Lukošiaus Gurnickio, Žygimanto Augusto sekretoriaus, o vėliau – bibliotekininko, knyga "Lenkijos dvarionas", 1566 m. išspausdinta Krokuvoje⁵², veikiausiai buvo skaitoma ir LDK

⁴⁶ Ten pat. P. 53.

⁴⁷ Wołan A. Op. cit. S. 74.

⁴⁸ Bielski Marcin. Sejm niewieści // Satyry. Wydał dr. Wł. Wisłocki. Kraków. 1889. S. 55–95.

⁴⁹ Charewiczowa L. Kobieta w dawnej Polsce. Lwów, 1938. S. 67–68.

⁵⁰ Petrażycka-Tomicka J. Z dziejów kobiety polskiej. Lwów, 1914. S. 27.

⁵¹ Tcher Adam. Obraz bibliograficzno-historyczny literatury i nauk w Polsce (od wprowadzenia do niej druku po rok 1830 włącznie). Wilno, T. I. 1840. S. 128.

⁵² Górnicki L. Dworzanin Polski // Dzieła wszystkie. T. 1. Warszawa, 1886.

bajorų⁵³. Ji, kaip žinoma, buvo parašyta laisvai išverčiant italų autorių B. Castiglione, bet pritaikant jį Lenkijos visuomenės poreikiams. Manoma, kad L. Gurnickis bandė sukurti dvariono, kokį norėjo matyti jis pats ir galbūt Žygimantas Augustas, modelį⁵⁴. Knygos herojai, svarstydami daugelį aktualių šlėktų visuomenei klausimų, diskutuoja ir apie moterų padėtį. Skirtingai nei italų autorius, L. Gurnickis sakosi negalėjęs tų pokalbių dalyvėmis padaryti moterų, nes "nei mūsų lenkės tokios mokytos kaip italės, nei kitus dalykus, kurie čia (knygoje – I. V.) yra, jų ausys galėtų pakęsti"⁵⁵. Knygoje pavaizduoti skirtingi vyrų požiūriai į moteris: vieni, įsivaizduojantys jas tik šeimos židinyje, ironiškai klausia, gal jau atėjęs laikas "baltoms galvoms" siųsti atstoves į seimą (plg. su M. Bielskio satyra), taip pat leisti joms teisėjauti bei vadovauti kariuomenei⁵⁶, o kiti gina požiūrį, jog "vyras nėra daugiau žmogus (niejest barziej człowiekiem) nei balta galva"⁵⁷, o jeigu moteris apgailestauja gimusios ne vyrais, tai tik "dėl laisvės, norėdamos išvengti mūsų (t. y. vyrų – I. V.) rūšios valdžios, kurią patys sau (...) pasisavinome (pabraukta – I. V.)"⁵⁸. L. Gurnickis greičiausiai tik pakartojo italų autorių, tačiau vargu ar būtų įdėjęs tokius žodžius į herojaus lūpas, jei nebūtų tikėjęsis bent kai kurių būti suprastas⁵⁹.

Žinoma, galima tik spėlioti, jog ir Lietuvoje tuo metu būta panašiai mąstančių vyrų. Bet tokia prielaida įmanoma, juolab, kad jau XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje ir LDK bajoraičiai vyko studijuoti į užsienį, ypač pamėgę humanizmo tėvynės Italijos universitetus. Pažintis su kitų šalių papročiais ir teise negalėjo neskatinti kitaip vertinti daugelį kasdienio gyvenimo dalykų. Pagaliau palankesnės sąlygos europietiskai kultūrai sparčiai skverbti ir naujiems papročiams skliti susidarė Žygimantui Senajam vedus Boną Sforcą, kada ir didžiojo kunigaikščio rūmuose Vilniuje lankydavosi italų kunigaikščių pasiuntiniai⁶⁰. Valdovo dvaro aplinka veikė ir didikų rūmus. Tačiau kaip Lenkijoje, taip ir Lietuvoje buvo apsiribota diskusijomis "apie moteris" vyrų sambūriuose. Taip samprotauti leidžia ir minėta M. Lietuvio bei A. Volano pozicija.

Ir vis dėlto XVI a. LDK įstatym. (vadinasi, ir visuomenės) požiūris į moterį buvo ganėtinai prieštaringas. Tą ryškiai rodo LS straipsniai, įteisinę lietuvių paprotinės teisės normą, numačiusią

⁵³ Yra žinoma, kad L. Gurnickis artimai bendravo su Petru Roizijumi, taip pat su Mikalojumi Rejumi, kuris vieną savo kūrinių "Žvėrynas" (Zwierzyniec) dedikavo Jonui Chodkevičiui (žr. Brückner A. Mikolaj Rej. Warszawa, 1988. S. 182.).

⁵⁴ Chmielowski P. Wstęp // Górnicki L. Dzieła wszystkie. T. I. S. XXI.

⁵⁵ Górnicki L. Dworzanin Polski. S. 6.

⁵⁶ Ten pat. P. 145.

⁵⁷ Ten pat. P. 146.

⁵⁸ Ten pat. P. 147.

⁵⁹ Petrażycka-Tomicka J. Op. t. S. 26.

⁶⁰ Pocięcha W. Op. cit. S. 187.

dvigubai didesnę kompensaciją už moters, nei to paties luomo vyro, finansinį bei moralinį įžeidimą ir gyvybę⁶¹. Tokį prieštaringą moters statusą XVI a. LDK visuomenėje, greičiausiai lėmė stiprios papročių teisės bei moralės tradicijos, ir, kita vertus, labai spartus visuomenės feodalinizacijos procesas.

Vilniaus universitetas
Senovės ir vidurinių amžių
istorijos katedra

Įteikta 1991 m. birželio mėn.

⁶¹ Valikonytė I. Dviguba išpirka už moterį Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a. pirmojoje pusėje // AMMD. Istorija, XVII (2). 1977. P. 51–64; Баликонис И., Якебогайтė Й. Выкуп за женщину по Литовскому Статуту // 1588 metų Trečiasis Lietuvos Statutas: Respublikinės mokslinės konferencijos, skirtos Trečiojo Statuto 400 metinėms pažymėti, medžiaga. V., 1989. P. 85–95.